

A PARASZTSÁG MINT TÁRSADALOM- TÖRTÉNETI KATEGÓRIA ÉRTELMEZÉSÉNEK ÉS A PARASZTI MENTALITÁS KUTATÁSÁNAK DILEMMÁI

AMBRUS LÁSZLÓ

Kulcsszavak: parasztság, társadalomtörténet, társadalmi összetétel, társadalmi kategória, együttélés, filoxéravész, első világháború, mentalitás-történet, történelmi kataklizmák.

Minden kutatás origóját a vizsgálandó téma feltérképezése, értelmezési lehetőségeinek, nehézségeinek felmérése jelenti. Fontos megvizsgálni, hogy az adott kérdéskör milyen keretek között ismerhető meg, mik azok a szempontok, amelyek szerint haladnia kell a kutatónak, amikor kibontja a problémát, és mi az a váz, amelyre a kapott eredmények felhúzhatóak és összevethetőek korábbi kutatásokból megismert adatokkal. Jelen tanulmány egyik fő, kitűzött célja a történelmi magyar parasztság társadalmi rétegződésének, belső és külső viszonyrendszerének, sajátos lélektanának felvázolása, illetve megragadása, ezáltal egy kísérlet bizonyos értelmezési keretek felállítására kutatói munkám számára.

Kutatásom elsősorban a nemesi és paraszti együttélés vizsgálatára irányul a 19. században, alaptelepülésem, melynek társadalmán keresztül mindezt bemutatni kívánom, Tibolddaróc, egy bükkaljai, lakosság száma alapján a „kisfalu”, funkciója szerint pedig „agrárfalu” kategóriába sorolható település a vizsgált korszakban.¹ Az értelmezési kereteket elsősorban a két vizsgálandó társadalmi csoport, vagyis a parasztság és a nemesség elemzése adhatja, ezek azonban összetettségük és a rendelkezésre álló szakirodalom mennyisége miatt önmagukban is egy-egy különálló tanulmány témájául szolgálhatnak, így elsőként a pa-

---

¹ Az egyes kategóriákról és a csoportosítás szempontjairól részletesen: *Rakita Eszter*: Települések és típusaik. Vecsés község elhelyezése a szakirodalmi kategóriákban. In: *Historia Nostra* 1. (2013) 83–97.

rasztságot kísérlem meg elemzésem tárgyává tenni.² A munka egyik lényeges problémája tehát abban rejlik, hogy milyen rétegződési modell keretein belül értelmezhető maga a parasztság. A második tárgyalandó probléma a kutatás egy másik szakasza kapcsán vetődik föl. Kutatásom fontos részét képezi ugyanis a történelmi kataklizmák paraszti közösségekre gyakorolt hatásainak vizsgálata. Ezen jelenség megragadásához nem elég azokat a forrásokat vallasunk, amelyeket általában a társadalom- vagy gazdaságtörténeti kutatások során felhasználunk (például az anyakönyvek, vagy a kataszteri telekkönyvek), noha feldolgozásukat természetesen nem mellőzhetjük. Ezek alapján ugyan szépen megrajzolható — és munkám során erre kísérletet is teszek — egy közösség, egy mikrotársadalom képe az adott korban, nem alkalmasak viszont ezek a források arra, hogy belelássunk a korszakot, vagy eseményt megélt egyén, vagy kollektíva gondolkodásába, lelki világába.

A parasztságot, mint egységes, átfogó fogalmat nehéz megragadni, mivel rendkívül szerteágazó, sokféle társadalmi csoportot magába foglaló réteget illetünk a „paraszt” megnevezéssel. Erdei Ferenc a második világháború előtt meg lehetőséget szerezhetett a magyar falvak lakosságával. Az általa megalkotott „kettős társadalom” elmélete sokáig uralkodó nézet volt a magyar történelemtudományban, de az elmúlt évtized során egyre több vita generálódott a kérdés köré.³ Ettől függetlenül a parasztsággal kapcsolatos nézetei még lehetnek helyesek. *Parasztok* című munkájában Erdei például így határozza meg a fogalmat: „*Paraszt: több ez, mint rend, osztály, vagy nép, olyan közös sors ez, amely rendek alatt, osztályok között és népek fölött (...) közös múltat és jövőt jelent, akkor is, ha maguk a parasztok mit sem tudnak róla. Külön társadalom a parasztság: önálló életű kisebb körű világ, amely bele is illeszkedik a társadalom nagyobb körébe, de el is szigeteli magát attól; szóval: társadalom a társadalomban.*”⁴ Ebben az esetben a „társadalom a társadalomban” kifejezés nem a kettős társadalom elméletéhez kapcsolódik, mindössze a parasztság rendkívüli összetettségére próbál utalni.

A „paraszt” jelző alkalmazása is megér talán néhány szót. Az 1930-as évek végén komoly vita folyt a magyar társadalomtudományban magának a „paraszt” szónak a használatáról, használhatóságáról. Az egyik vélemény szerint a kifejezés pejoratív értelmű, emlékezteti a mezőgazdákat feudális függőségükre, ráadásul anakronisztikus is. A másik vélemény képviselői úgy tartották, hogy a terminus hiába hangzik talán rosszul, mégis egy bizonyos tevékenységi forma megha-

² A nemesi társadalommal kapcsolatban lásd: *Ballabás Dániel: A magyar nemesség társadalmi tagolódása (16-20. század)*. In: *Genealógia 2*. Szerk. Kollega Tarsoly István et al. Bp. 2013. 7-57.

³ A vitával és az elmélet kritikájával kapcsolatban lásd: *Gyáni Gábor: Érvek a kettős struktúra elmélete ellen*. In: *Korall 2001. Tavasz–Nyár*. 221–231.

⁴ *Erdi Ferenc: Parasztok*. Akadémiai, Bp. 1973. 14.

tározására szolgál, emellett megbecsülést is sugall, mivel egy értékes emberi tevékenységet fejez ki.⁵ A későbbiekben következetesen használom a „paraszt”, illetőleg „paraszság” kifejezéseket, mivel a fenti álláspontok közül a másodikat tartom elfogadhatóbbnak, a kifejezésnek nem tulajdonítok pejoratív tartalmat. A történeti és antropológiai szakirodalomban a paraszság fogalmának két jelentés-tartalma különül el. Az egyik értelmében a paraszt önálló földműves, aki saját gazdaságában, családjá munkarejére támaszkodva, a háztartáson, mint gazdasági egységen belül él, életének pedig a hagyományok és a közösség által jóváhagyott normák szabják meg korlátait. Ez az úgynevezett kisüzemi megközelítés. A másik jelentés szerint, amely a társadalmi munkamegosztás irányából közelíti meg a problémát, a paraszság egy résztársadalom, amely beilleszkedik ugyan a struktúra egészébe, azonban alárendeltségéből fakadóan aránytalan csereviszony fűzi a társadalom többi eleméhez.⁶ Ha definiálni, vagy csoportosítani próbáljuk a parasztságot, vagyis ezt a „résztársadalmat”, máris több ellentmondásba ütközünk, rengeteg csoportképző elemet tudunk ugyanis megkülönböztetni, amelyek között túl sok átfedést találhatunk, így olyan alcsoportok sokaságával találjuk szembe magunkat, amelyeknek aligha fogjuk majd tudni pontosan meghatározni a tagjait. Ha mondjuk a vagyoni helyzet alapul vételével próbálkoznánk, különbséget tehetnénk például a gazdag parasztok, törpebirtokosok, kisbirtokosok, zsirosparasztok, agármunkások, vagy uradalmi cselédek között. Ezt a viszonylag egyszerű csoportosítási módszert persze több identitásképző tényező is torzítja, mint például a településforma, vagy akár az etnikai, vagy vallási hovatartozás, esetleg a földrajzi elhelyezkedés, ezekről a későbbiekben bővebben is szót ejtek.

A magyar parasztság történetével foglalkozó kutató tehát számos nehézségbe ütközhet, ha egy rétegződési modell megalkotására adná a fejét. Erre már Faragó Tamás is figyelmeztet *A falusi társadalom rétegződéséről* című tanulmányában, amelyben többek között Szabó István, Vörös Károly, Erdei Ferenc, vagy például Szabad György véleményét összevetve próbálja megválaszolni a kérdést: „*kik tartoznak a parasztok közé?*”⁷ Ebben a kérdésben különböző véleményen vannak a társadalomtörténészek és a néprajzkutatók.

Erdei Ferenc, például *A szabad parasztság kialakulása* című írásában, megkülönböztet egymástól napszámos-földmunkásokat, uradalmi cselédeket, föld nélküli mezőgazdasági dolgozókat és birtokos parasztokat. Erdei szerint a magyar parasztság sajátos történeti alakulásának köszönhetően átvett bizonyos jel-

---

⁵ Gyáni Gábor: Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In: Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Osiris, Bp. 2004. 294.

⁶ Uo.

⁷ Faragó Tamás: A falusi társadalom rétegződéséről (Töprengések egy történeti rétegződés-modell megalkotása közben). In: Magyarország társadalomtörténete a 18–19. században. I–II. Szerk. Faragó Tamás. Dico–Új mandátum, Bp. 2004. I. 386–401.

lemzőket a nyugati típusú jobbágyságtól, mégis közelebb áll a keleti típushoz, de mégsem sorolható egyértelműen egyikhez sem. A történelmi (úrbéres) jobbágyságot két nagy csoportra osztja, a telkes gazdákra és az úrbéres zsellérekre.⁸ Úrbéres viszonyaikat nem szabályozta semmilyen szerződés, emiatt gyakorlatilag ki voltak szolgáltatva a földesúri terheknek. Ezt az áldatlan állapotot Mária Terézia úrbérrendezése éppen csak enyhíteni tudta, de megnyugtató megoldást nem jelentett.

A történelmi jobbágyságon belül további alcsoportokat is meg lehet nevezni, mint például a taksás-szabadalmas jobbágyság, akik legfőképp az alföldi mezővárosokban éltek, körülbelül a parasztság egy tizedét tették ki, és kifejezetten laza úrbéri függésben éltek, ezáltal kivételes részét képezték ennek a széles társadalmi rétegnek. A török megszállás okozta pusztulás utáni újratelepítések során aztán létrejött egy újabb jobbágytípus, a szerződéses, kontraktualista telepes-jobbágyok csoportja, akik már sokkal kedvezőbb helyzetbe kerültek, mint a hagyományos telkes gazdák, vagy zsellérek. A szerződésekben meghatározott feltételek jóval racionálisabbak voltak, különböző adókedvezményekben részesültek és a kapott telkük is nagyobb területű volt.

A 18. század elejétől folyamatosan növekedett az úgynevezett majorsági parasztság rétege is. Ez annak volt köszönhető, hogy a török pusztítás után a földesurak igyekeztek lehetőség szerint minél kevesebb szerződéses telepítést végrehajtani, helyette pedig földesúri nagyüzemeket hoztak létre, ahol úgynevezett szegődményes gazdasági cselédeket alkalmaztak, vagy telepítettek le.⁹ Ez a réteg is két részre oszlott: az uradalmi gazdaságok évi bérért szegődő, a majorságban bentlakó belső munkásnépére és az uradalom földjén, de saját telepein lakó szegődményes parasztságra. Helyzetük a történelmi jobbágyságénál kötetlenebb volt, mivel ugyan bérért dolgoztak, de ugyanakkor egzisztenciájuk nem volt biztosított. A parasztság (al)társadalmát tovább bonyolította még a szabad parasztszok és a paraszt módon élő kisnemesség rétege.

Ide kívánczik Für Lajos összegzése a magyar nemesség és parasztság együttélésének típusairól. *„Tudjuk, hogy a nagyszámú hazai nemesség településbelileg háromféle módon illeszkedett a magyar falurendszerbe. Volt, ahol önálló — többnyire kisebb lélekszámú — falvakat, falubokrokat hoztak létre, másutt egy-egy falun belül elkülönülten, a település egyik részében ők, a másikkban a nem kiváltságosok laktak, s megint másutt vegyesen, a jobbágyokkal-zsellérekkel elegyesen ülték meg a településeket.”*¹⁰ A nemesség alsóbb rétege tehát sok helyütt a parasztszok között elvegyülve, életkörülményeiben, anyagi

⁸ Erdei Ferenc: A szabad parasztság kialakulása. In: *Uő: Történelem és társadalomkutatás Szerk. Kulcsár András. Akadémiai, Bp. 1984. 59.*

⁹ Uo. 61.

¹⁰ Für Lajos: A berceli zenebona 1784. Kísérlet a történelmi pillanat megragadására. Osiris, Bp. 2000. 37.

lehetőségeiben gyakran alig, vagy egyáltalán nem különbözve élt. Egyes számítások szerint például 1790 és 1848 között a nemességnek mindegy 58%-át tették ki a földművelő, gyakorlatilag parasztként élő nemesek.¹¹

A paraszti társadalom ilyen mértékű tagoltságának köszönhetően az 1848-as (1853-as) jobbágyszabadság nem jelenthette automatikusan a szabad parasztság kialakulását, ehhez még több mint fél évszázadra szükség volt. Erdei tehát, mint ahogy nem csak ebben, hanem más, a parasztság történetével foglalkozó művében¹² is, az életmód, a lakóhely, a foglalkozás, a termelésben elfoglalt hely, vagy a termelés eszközeihez való viszonyulás szempontjai alapján alkotta meg rétegződési modelljét. A jobbágyszabadság hatástalanságáról alkotott véleményét, melyet a formáját a hordó szétesése után is megtartó, megfagyott víz¹³ hasonlatával próbált meg szemléletessé tenni, kritikával illeti például az ismert néprajzkutató, Kósa László. Szerinte ez a modell „bármilyen szemléletes is, leegyszerűsíti a kérdést” és az Erdei által használt fogalmak a „jobbágyszabadság jelentőségének — valószínűleg nem tudatos — lebecsüléséről árulkodnak.” Kósa elveti Erdei azon megállapítását, mely szerint a jobbágyszabadság mindössze a „jogi abroncsok” lehullását jelentette volna, „hiszen a hosszú időn át előkészített és készülő történelmi esemény több volt, mint jogi felszabadulás, jelentősége és hatása sokkalta távolabb mutatott és szélesebb körben érvényesült.”¹⁴

Faragó Tamás korábban már említett tanulmányában az egyes történészek, illetve néprajzkutatók véleményének figyelembe vétele mellett saját tapasztalatai alapján próbálja meghatározni, hogy kik is tartoznak a parasztság társadalmi struktúrájába. Elfogadja például Szabad György érvelését, aki egyrészt Erdeivel ellentétben a paraszti módon élő nemeseket nem tartja a parasztok közé számítandónak, másrészt ennél tovább menve az iparosokat és az árendásokat is kiveszi a csoportból, holott például Szabó István, Vörös Károly és Bán Péter gyakorlatilag minden falun élő, nem nemes állapotú személyt a parasztok közé sorol. Faragó nem lát megoldást a történész-néprajzkutatói álláspontok összefésülésében, mivel „sem a történeti társadalom-leírásokra eddig használt modellek, sem az összefoglalásra törekvő esszéjellegű írások nem látszanak alkalmasnak a falusi társadalmi valóság kielégítő hűségű tükrözésére.”¹⁵ Ugyanakkor a források kategóriáinak pontos követését sem tartja célravezetőnek. A parasztság ré-

¹¹ Miskolczy Ambrus: A józsefi népszámlálás, a nemesi ellenállás és a Horea-felkelés. Századok 146. (2012) 1434.

¹² Például Erdei Ferenc: Futóhomok. Akadémiai, Bp. 1977.

¹³ Erdei F.: Futóhomok i. m. 55.

¹⁴ Kósa László: Parasztsodás – polgárosulás. A parasztság változásai Magyarországon a XIX. században. In: *Uő: Nemesek, polgárok, parasztok. Néprajzi, történeti antropológiai és művelődéstörténeti tanulmányok.* Osiris, Bp. 2003. 342.

¹⁵ Faragó T.: A falusi társadalom I. i. m. 389.

tegződésének pontos leírására tett kísérletek során tapasztalható nehézségek okait keresve, Faragó rámutat a rétegeképző tényezők terén mutatkozó eltérésekre a szociológiai, néprajzi, antropológiai és társadalomtörténeti szakirodalomban.

Mi lehet az tehát, ami ezt a rendkívül szerteágazó, egységesen látszólag semmilyen tudományos szempont szerint nem kezelhető társadalmi „kategóriát”, a parasztságot összeköti? Tudunk-e találni olyan csoportképző elemet, rétegeképző tényezőt, amely alapján biztonsággal meghatározhatjuk, hogy kik nevezhetők egyértelműen parasztnak és kik zárhatók ki ellentmondást nem tűrő módon ebből a csoportból? Tomori Viola szociológus, az 1930-as évek falukutató mozgalmának egyik vezető személye szerint a magyar parasztság lélektana lehet ez a tényező, bár írását maga is azzal vezeti be, hogy aligha beszélhetünk parasztöntudatról (sokkal inkább az egyes alcsoportok csoportöntudatáról), hiszen magán a „paraszt” szón kívül más összekötő kapocs nehezen fedezhető fel.¹⁶ Ennek a közel sem egységes rétegnek ugyan valóban van egy igen sajátos paraszti öntudata, azonban a parasztságon belül minden alréteg bír saját, egyedi csoportöntudattal is. Sok esetben a csoportok egymással szemben állnak, gyakran súlyos konfliktusok is feszülnek közöttük, azonban amint egy külső (értsd: nem paraszti) csoporttal, vagy ahhoz tartozó egyénnel kerülnek szembe, ellentéteik háttérbe szorulnak és máris a paraszti közösség tudata lép előtérbe. A falusi közösségekben „kinézik” az akár évek, évtizedek óta a faluban élő értelmiségit, sőt, még a közösség papját sem tekintik maguk közül valónak, nem beszélve az „urakról”, a nemesség tagjairól. Az sem ritka, ha a más faluból betelepült családot több generáció után is „gyütt-mentnek” hívnak (Tibolddarócon az ilyet például „kilfödinek”, vagy „bevándorlónak” nevezik). *„A falu tehát zárt egységként áll az »urakkal« szemben, de ugyanígy minden más faluval szemben is. Más faluból nem házasodnak, más falubeli a bálókából kivernek, stb.”*¹⁷

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a közösségen belül az egyének több alcsoport tagjai is lehetnek. Ezt az ellentmondásos, töredezett, mégis egységességet mutató réteget Tomori Viola a következőképpen jellemzi: *a paraszti társadalom polaritása „az egyén és a közösség ellentéte, ugyanazon egyén által képviselt különböző közösségek ellentéte, és végül a sok különböző kisebb közösség egymás közti ellentéte és mégis végső nagy felolvadása az egész parasztközösségben. Mert bármennyire is különbözik egy nincstelen aratómunkás egy százholdas gazdától, mégis egy világ választja el őket az ugyanazon faluban lakó értelmiségiektől, s valami alapvető, nehezen definiálható hasonlóság kapcsolja egybe a felvidéki katolikus parasztot valamely alföldi protestáns vidék földművesével és pásztorával.”*¹⁸

¹⁶ Tomori Viola: A magyar parasztság lélektana. In: Faragó T.: Magyarország társadalomtörténete II. i. m. 195.

¹⁷ Uo. 196.

¹⁸ Uo. 199–200.

Tomori szintén megkísérli csoportosítani a parasztságot, mégpedig a „lelkület” típusainak vizsgálatából kiindulva. Megpróbálja meghatározni, kik és milyen szempontok alapján számítanak parasztnak (paraszti lelkületűnek), de törvényszerűen több ellentmondásba is ütközik. Szerinte például csoportosító tényező lehet maga a társadalmi rétegződés, aminek az egzisztenciális helyzet jelenti a kiinduló pontját. Ezt alapul véve azonban nehézkesen lehet azonos csoportba sorolni egymással az önmagára öntudatosan a „gazda” kifejezéssel hivatkozó birtokos parasztot, és a nincstelen, éhbérért dolgozó uradalmi cselédeket, vagy a napszámosokat. A második lehetséges csoportképző tényező a településforma, melynek alapján azonban gyakorlatilag szinte minden település egy külön csoportot, a többitől teljesen független „alréteget” alkot, valós társadalmi rétegződési modell kialakítására szintén nem alkalmas. Tomori Viola következő szempontja a földrajzi fekvés. Érvelése szerint különböző lelkületű csoportok képződnek a hegyes-dombos vidékeken, mint az Alföldön, ami nem csak a kedélyalakító hatása miatt lehet jelentős, hanem a földhöz, a természethez fűződő kapcsolat — ami a paraszti élet egyik legmeghatározóbb eleme — is ennek megfelelően alakul ki. Más öntudattal fog rendelkezni az a parasztember, akinek a sík területeken hatalmas, művelésre alkalmas földek állnak rendelkezésére, illetve az, akinek a dombos-hegyes vidékeken minden apró parcellát hasznára kell fordítania — viszont az erdők fái és gyümölcsei alkalmat nyújtanak számára a természet minél teljesebb kihasználására.

Fontos csoportosító tényező továbbá a vallás. A parasztok közismerten vallásos, istenfélő emberek, ám területenként, felekezetenként komoly eltérések mutatkoznak a hittételekhez, a természetfelettihez való viszonyulás kérdésében. A római katolikus falvakban például a vallás sokkal erőteljesebb, misztikusabb, szigorúbban vett jelenség, mint a református többségű településeken, ahol nem ritkák a hitvitára is hajlamos, önérzetes protestáns paraszti csoportok. A parasztság életében a vallás ráadásul sajátosan keveredik az archaikus, pogány eredetű hiedelemvilággal. Gyakori például, hogy a katolikus naptár Mária-napjaihoz, vagy a különböző szentek névnapjaihoz, azok kultuszától akár teljesen idegen hiedelmek (mágia, jóslás, ómenek, stb.) is kapcsolódnak. A keresztény naptár dátumai sok esetben az év adott periódusának „mágikus” tevékenységeihez biztositának kereteket.¹⁹

Még egy fontos jellemzője a paraszti életnek a munka, illetve a munkához való viszonyulás, amely talán a leginkább közös nevezője lehet a sok különböző rétegnek és csoportnak. Az önfenntartási törekvés földrajzi elhelyezkedéstől, vagyoni helyzettől, vallási vagy nemzeti hovatartozástól függetlenül jelen van a paraszti életben és világfelfogásban. Ez a tényező azon roppant szigorú szabályrendszer kialakulásához vezetett, amely meghatározza a parasztemberek min-

---

¹⁹ Pócs Éva: Az emberi világ – Tér és idő. In: Faragó T.: Magyarország társadalomtörténete II. i. m. 143.

dennapjait, megadja a helyes(nek elfogadott) életmód kereteit. Bármelyik szempont alapján is próbálkoznánk a csoportosítással, minden esetben megakadályozza a homogén kategóriák kialakítását maga az egyén, aki önmaga több különböző kisebb közösség tagja is lehet, és általában az is. A katolikus parasztember például megszólja a reformátust, de „együttes erővel” nézik ki a szomszéd falu bármely vallású lakóit, ha pedig még a nemzetiségi hovatartozás is különbözik (magyar-sváb, esetleg szlovák az illető), az még tovább töredezi az adott mikrotársadalmi struktúrát. A parasztság lélektana, illetve maga a paraszti lélek csoportképző elemként való használata tehát tudományos szempontból kevésbé tűnik megbízhatónak.

A magyar paraszti lélekkel kapcsolatban ráadásul fölmerül az a további kritikai észrevétel, hogy vajon valóban létezik sajátosan magyar paraszti gondolkodásmód? Tényleg egyedi a magyar parasztság észjárása, lelki világa, avagy egy egyetemes paraszti lélekről beszélhetünk? Hiszen a természet közelség, a föld szeretete, illetve tisztelete, vagy az állatokkal való harmonikus együttélés a nemzeti hovatartozástól független jelenségek. Bárhol éljen is, a parasztságnak egyik nagy, közös jellemvonása, hogy a természetet teljesen máshogy szemléli, mint a „természeti élményeket” kereső városi emberek.²⁰ Nem is szemléli, sokkal inkább vele összeforrva él, és munkáján keresztül ezer apró szállal kötődik hozzá. Ezen a ponton persze ismét elmondható, hogy nem közömbös a földrajzi elhelyezkedés, azaz hogy az ország (vagy a világ) mely pontján él, hiszen az eltérő természeti adottságok más-más paraszti kultúrát eredményeznek a Dunántúlon, mint például Felső-Magyarországon, vagy akár a Székelyföldön. A parasztélet legfontosabb törvénye a munka, méghozzá az önfenntartáson alapuló, a természetben és a természettel közösen való munkálkodás. A paraszt alkalmazkodik, rábízza magát a természetre, ugyanakkor nem törődik bele passzívan a mostoha körülményekbe, hanem próbálja alakítani a természetet, amennyire módjában áll, és mindvégig tisztelettel viszonyul hozzá. Újfent Erdei Ferencet idézhetjük: a *„parasztkok életének a föld az első törvénye. Ez a természet, amely minden pillanatban uralkodik rajta, ez a termő valóság, amely termelő szolgává teszi és ez a műhely, amely örökös munkával köti magához.”*²¹

A paraszt tehát bensőséges viszonyt alakít ki munkája tárgyával, a földdel. Ebből nagyfokú felelősségtudat és kötelességérzet fakad. A hanyagság megengedhetetlen a paraszti társadalomban, nemcsak gazdasági, hanem morális szempontok miatt is: A közösség szemében egyenesen bűncselekménynek minősül, ha valaki nem műveli a földjét, vagy rosszul tartja állatait. A paraszti élet velejárója a mély kötelességtudat érzése, ami a munkához kapcsolódó, szinte heroikus

---

²⁰ Tomori V.: A magyar parasztság lélektana i. m. 197.

²¹ Erdei F.: Parasztkok i. m. 18.

felhanggal forrt össze.²² Számukra a munka nem csupán gazdasági, hanem morális kérdés is, a legfőbb emberi erény a szorgalom, nem elég, ha valaki „csak” elvégzi a rábízott munkát, társadalmi presztízse csak annak lehet, aki nem panaszkodik annak nehézségére, vagy mennyiségére. A paraszti öntudat fontos része a szintén a földdel együtt járó, az önellátáshoz kapcsolódó függetlenségi norma. A föld biztonságérzetet ad számukra, és helyenként még a huszadik században is rossz szemmel nézik, ha a parasztlányoknak polgári foglalkozású leány (például csendőr) udvarol, mondván, „*annak az asztal szélén van a kenyere.*”²³ Itt ismételtén fölmerül a rétegződési modell-alkotás problematikája. Ha a föld birtoklását, a hozzá kapcsolódó kötelességtudatot, vagy az önellátás szükségyszerűségét elfogadjuk mint csoportképző tényezőt, hogyan illeszkednek modellünkbe a zsellérek, vagy például az uradalmi cselédek? Ez alapján ugyanis sajnos ismételtén nem tudjuk teljesen lefedni a parasztnak titulálható társadalmi rétegeket.

A másik, már említett, nagy fontossággal bíró szempont az állatokhoz való viszonyulás. Az állatok — legfőképp a tehén és a ló — a parasztember életben maradásának alapvető feltételei. Annnyira fontosak számára, hogy (ismét Tomori Violát idézve) „*egész esztendőben szinte saját szájától is megvonja a falatot, csakhogy állatait eltarthassa.*”²⁴ Az állatokhoz való viszony nem nélkülözi az érzelmi-irracionalis vonásokat sem, a parasztlak bőséges kapcsolatot alakítanak ki állataikkal. Úgy tartják, hogy „*megéri azt az állat, hogy ki hogyan bánik vele*”. Az sem ritka, ha az emberi viselkedés számára is követendő mintát a gyermeknevelés során az állatoktól vett példával illusztrálják: „*köszönni kell szépen mindenkinek, hiszen még a tehén is rábőg az emberre, ha szembetalálkoznak.*”²⁵ Ugyanakkor ehhez az érzelm teli viszonyhoz presztízsszempontok is társulnak: „*ha lábasjósága nem volt, még csak kutyautónak sem fogadták volna.*”²⁶ — mondja ezt a 20. század végén egy magyar parasztember. Az ilyen és ehhez hasonló kijelentések mutatják, hogy a föld mellett az állat is szorosan hozzákapcsolódott a helyes élet paraszti ideáljához.

Az első kettőből következik a paraszti értékrend harmadik (fontosságát tekintve tulajdonképpen az első) legfontosabb eleme, a családdal szembeni kötelességtudat. A föld mindenekelőtt a család megélhetését biztosítja. Maga a házasság és a családalapítás is egy kötelezettségvállalás, ami alapvonása a paraszti mentalitásnak. Nem véletlen, hogy a paraszti társadalomban a férfi szerepének

---

²² Jávorka Kata: A magyar paraszti erkölcs és magatartás. In: Faragó T.: Magyarország társadalomtörténete. i. m. 147.

²³ Uo. 149.

²⁴ Tomori V.: A magyar parasztság lélektana. i. m. 199.

²⁵ Helyi adatközlők Tibolddarócról.

²⁶ Jávorka K.: Paraszti erkölcs i. m. 147.

családja eltartásáért végzett munkája adott tartalmat.²⁷ A lusta férfit a társadalom kivetette magából, gúnyolták, nem is tekintették férfinak. A földdel szembeni felelősségtudatot erősíti az is, hogy annak birtoklása köti össze a parasztembert elődeivel és utódaival is. Kötelessége tehát a szülei által ráhagyományozott földet megőrizni és lehetőleg gyarapítva továbbadni azt örököseinek.

A parasztnak a földhöz, illetve a természethez és állataihoz fűződő ily bensőséges viszonya tehát bizonyára nem magyar sajátosság. Ezért jeleníthet meg például Robert Merle francia író, a Francia história című történelmi regényfolyam szerzője, Malevil című, 1972-ben megjelent tudományos-fantasztikus regényében a francia parasztok jellemzéseként a fentebb vázolt paraszti gondolkodásra teljes mértékben rimelő motívumokat. A természethez való viszonnal kapcsolatban például a következőt olvashatjuk: „*Mi, parasztok, olykor káromkodunk ugyan a rossz idő miatt, teszem júniusban, amikor a túl bő csapadék elrothasztja a szénánkat, de tudjuk jól, hogy az eső igaz barátunk, hogy ő éltet bennünket, nélküle nem lenne aratás, szüret, fű, forrás.*”²⁸ Az állatokhoz, az életben maradás legfőbb letéteményeseihez kapcsolódóan pedig igen jellemző a következő idézet: „*Parasztokat arra kérni, hogy csak úgy ajándékozzák oda a tehenüket! Képtelen ötlet. Kizárólag városi embernek juthat az eszébe. (...) micsoda szentségtörést követett el Fulbert a többiek szemében. Szemet vetett a tehenre. A tehenükre. Aki a világon a legszentebb Isten után (ha ugyan őutána.) Nem annyit ér a szemünkben a tehen, amennyit a vásáron adnak érte, ő, nem! Csakis azért kérjük meg az árát, hogy pénz alakban is lerójuk vallásos hódolatunkat iránta.*”²⁹

A fenti két idézet pusztán azt hivatott példázni, hogy a paraszti gondolkodás nem sokban tér el Európa különböző pontjain, független az anyanyelvtől, a földrajzi elhelyezkedéstől, nemzetek felett áll és alapját a zord életkörülmények, a megélhetésért való folyamatos munka, küzdelem azonosságai adják. A kontinens „parasztságainak” rokon lelke az előljárók, az arisztokrácia iránti ellenszenvben is megmutatkozott, a sorsazonosság, illetve annak fölismerése pedig — más egyéb okokkal együttesen — elvezetett olyan jól ismert eseményekhez, mint például az első világháborús fraternizációk az osztrák és orosz, vagy német és francia bakák között, melyek sok esetben a parancsnokok tiltásai ellenére is folytak.³⁰

Az eddig elmondottak alapján az látszik bebizonyosodni, hogy nem vagyunk képesek biztonságos konszenzusra jutni abban az alapvető kérdésben sem, hogy pontosan kik, milyen társadalmi csoportok számíthatók egyértelműen parasztoknak. A szakirodalom áttekintése és az egyes jellemzők, csoportképző elemek

---

²⁷ Uo.

²⁸ Robert Merle: Malevil. Európa, 1980. 297.

²⁹ Uo. 262–265.

³⁰ John Keegan: Az első világháború. Európa, Bp. 2010. 664.

sorba állítása és alapos átgondolása után a szóba jöhető csoportok közül csak egy szűkebb réteget nevezhetünk meg, amely a feltételek legalább nagy részének megfelel. Erre alapozva tulajdonképpen a „paraszt” kategóriába pusztán a faluközösségben, esetleg tanyán élő, saját földdel rendelkező, polgári foglalkozással, vagy más bevételi forrással nem rendelkező, nem nemesi származású személyeket sorolhatjuk. Az ily módon keletkező modellből tehát kimaradnak például az uradalmi cselédek, de furcsamód még a zsellérek is. Jól jellemzi a problémát, és a korábban elmondottakat alátámasztja Gyáni Gábor, aki *A mindennapi élet mint analitikus kategória* című tanulmányában „három dimenzió, nevezetesen a munka, a jövedelmi viszonyok (a vagyoni állapot), valamint a lakott hely” megtagasztalása által alkotott „társadalmi mátrixról” beszél. Ezek a kondicionáló körülmények viszont — így Gyáni — általában nincsenek kötelező erejű hatással az egyének és csoportok valós életvitelére és gondolkodásmódjára, vagy társadalmi sorsára, mindössze „valószínűsítik a korabeli életlehetőségek potenciális tereit.” Gyáni is rámutat a parasztságnak, azaz „a mezei munka tapasztalati világába zárt társadalmi univerzumnak” óriási belső különbözőségeire.

Akár az individualizálódás esélyeit és mértékének lehetőségét, akár az életminőséget vagy a jövedelmi forrásokat vizsgáljuk, nyilvánvaló ellentétek állítják szembe például „a jogilag leginkább kötött uradalmi cselédek a hozzájuk képest jóval szabadabb gazdacselédekkel (...) summásokkal és nemkülönben a napszámosokkal, nem beszélve az (...) összehasonlíthatatlanul nagyobb autonómia birtokában lévő kiscgazdákról vagy módos nagygazdákról.” Ugyanakkor nem állíthatjuk teljes bizonyossággal, hogy „a kevésbé individualizált mezei munkavégző (az uradalmi cseléd) egyértelműen kedvezőtlenebb helyzetben élt a hozzá képest természetesen több személyes mozgásteret élvező (kis)birtokos parasztnál.” Mindezt persze tovább árnyalja a településforma is, óriási eltérések tárulhatnak elénk például egy tanyaház enteriőrjének és a mezővárosba beköltözött, „urizáló” paraszt belterületi otthonának összehasonlítása során.³¹ Ha tehát elfogadjuk Tomori Viola megállapítását, mely szerint a parasztságot csak egy igazán összekötő kapocs jellemzi, mégpedig a paraszti lét tudata, azaz maga az *identitás*, akkor már a modellbe illeszthetők lehetnek a korábban kihagyásra ítélt csoportok is, azonban így a kérdés tudományos szempontból történő vizsgálata talán még nehezkesebbé válik.

Az identitás mai, a társadalomtudomány által használt fogalmát Erik H. Erikson fejlődépszichológus alkotta meg. Szerinte az identitás nem más, mint „a személyes azonosság és folyamatosság szubjektív érzésének megléte, amely

---

³¹ Gyáni Gábor: *A mindennapi élet mint analitikus kategória*. In: *Uő: Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Nyitott Könyvműhely, Bp. 2010. 54–55.

*egy közös világkép azonosságában és folyamatosságában való hittel párosul.*³² Az identitás tehát a társadalmi hovatartozás tudatát jelenti, amely „a közös tudásban és emlékekben való osztozásban” gyökerezik.³³ Ilyen kollektív identitása volt például a magyar nemességnek is, amely legfőképpen a genealógiára és a családtörténetre alapozódott. Ehhez képest a parasztság kollektív tudata, történelmi emlékezete az 1930-as évek etnográfusai szerint csökevényes volt, a mai néprajztudomány azonban már úgy vélekedik, hogy bizonyára a ma ismertnél jóval gazdagabb lehetett, csak éppen „aktuális gyűjtője hiányzott.” Azonban nem tételezhető fel teljes biztonsággal, hogy létezett volna a nép körében valamiféle közös kulturális emlékezet.³⁴ A rétegződési modell alkotása során tapasztalt nehézségek láthatóan ismét visszaköszönnek, amikor ezt a paraszti kollektív identitást (vagy ha úgy tetszik: a paraszti lelket) kíséreljük meg körülírni, illetőleg esszenciáját megtalálni.

A parasztság, mint társadalmi csoport identitásképző erejét tehát néhány centrális értékhez való igazodás adja. Ezek az értékek a rábízott javakkal (föld, állatok) szemben érzett felelősségérzet, a szorgalom és a kötelességtudat, vagyis a munkaközpontú értékrend. Ugyanakkor ennek a társadalmi rétegnek a mentalitása még sokkal árnyaltabb, szükséges például a hiedelemvilág, a vallással és a természetfelettiel való kapcsolat, a más társadalmi csoportokhoz való viszonyulás vizsgálata, ami más források bevonásával együtt érthető meg. A probléma megoldása — amennyiben egyáltalán lehetséges — egy külön tanulmány (tanulmányok?) témája lehet, a kérdéssel viszont mindenképpen érdemes foglalkozni, hogy tisztábban láthassunk ezen a téren, és kutatásaim során lehetőség szerint erre is fogok törekedni.

Kutatásom, mely elsősorban a parasztság és a falusi nemesség kapcsolatainak vizsgálatára irányul, rendelkezik még egy, a magyar társadalomtörténet-írásban meglehetősen elhanyagolt aspektussal. A történelmi katalizmák antropológiája és mentalitástörténete nem örvend nagy népszerűségnek a magyar történelemtudomány művelőinek körében, holott a kollektív emlékezet, a személyes, vagy kollektív gyászunka, mint történelmi téma remek lehetőséget kínálna, hogy közelebb kerülhessünk a társadalom egyes rétegeinek mélyebb megismeréséhez.³⁵ Ezek a történelmi katalizmák lehetnek természeti csapások (például a hazánkban 1875-ben kitört filoxéravész), vagy háborúk, a kutatás szempontjából legfőképpen az első világháború. A világégés, mint kollektív emlékezeti esemény feldolgozása, a történelemek frontkatonák szemszögéből való ábrázolása

³² Idézi Gyáni Gábor: Identitás, emlékezés, lokalitás. In: *Uő: Az elveszithető múlt* i. m. 103.

³³ Uo. 104.

³⁴ Uo. 109.

³⁵ Erről a kérdésről bővebben: Gyáni Gábor: Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. In: *Uő: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág, Bp. 2000. 81–94.

Magyarországon még szinte érintetlen terület, gyakorlatilag Szentí Tibor³⁶ és Hanák Péter³⁷ nyolcvanas évek végi próbálkozása szinte egyáltalán nem is talált folytatásra. A francia és az angol történetírásban ugyanakkor példamutató törekvések mutatkoznak az első világháború történetének ilyen szempontú megragadására és elbeszélésére.³⁸ A kutatás ezen irányvonalának alapvető forrásbázisa, ugyanakkor a paraszti gondolkodás elemzéséhez is kiváló alapanyagot szolgáltat az első világháborúból származó népi levelek tanulmányozása. Ezekben a levelekben is világosan tükröződik a korábban már néhány szempontból elemzett paraszti mentalitás. A legfőbb források a frontkatonák levelei és képeslapjai, a nekik szóló, családtagok, rokonok, barátok által írt levelek mellett lehetnek még például harctéri naplók, emlékiratok, vagy akár frontversek, vagy más irodalmi művek, illetve szinte bármi, ami az ágensek látásmódját tükrözi. Feldolgozásuk során azonban a hagyományos történeti szemlélettől eltérően kell viszonyulnunk hozzájuk. „*A történész jobban teszi — írja Gyáni Gábor — ha ezúttal mellőzi ezen „népi” dokumentumok történetírói felhasználása során a hagyományos, tehát a referencialitás szokásos elvét érvényesítő forráskritikát.*”³⁹

A népi levelek remek mentalitástörténeti források lehetnének, amelyekből mondhatni torzítás nélkül megismerhetnénk a jobbágyok, szegényparasztok, munkások nézeteit, gondolatait, érzelmeit. Sajnos azonban nagyon kevés ilyenrel rendelkezünk azon egyszerű okból, hogy a nép többsége egészen a 19. század végéig írástudatlan volt. A kötelező népiskolai oktatás bevezetése ugyan már 1868-ban bekövetkezett, ennek hatásai viszont csak a századfordulón váltak érezhetővé. Az analfabetizmus, amely 1869-ben még 65% fölött volt a hat éven felüli lakosság körében, még 1890-ben is 47%-os, és az arány csak 1910-re csökkent egyharmadára, azaz 33%-ra.⁴⁰ További problémát jelent, hogy még az írástudók közül is csak a nemesek fordítottak gondot arra, hogy levelezésüket megőrizték.

A források alacsony számának okai közül nem elhanyagolható továbbá, hogy a parasztság és a munkásság körében viszonylag ritkán adódott nyomós ok a levélírássra. Ezért is nyújt a kutatás számára jó forrásbázist az első világháború

³⁶ *Szentí Tibor*: Vér és pezsgő. Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból. Magvető, Bp. 1988.

³⁷ *Hanák Péter*: Népi levelek az első világháborúból. In: *Uő*: A Kert és a Műhely. Gondolat, Bp. 1988.

³⁸ Francia részről magyar nyelven elérhető például *Audoin-Rozeau, Stéphane – Becker, Annette*: 1914–1918. Az újraírt háború. L'Harmattan, Bp. 2007., illetve az angolszász történetírásból, egyelőre csak eredeti nyelven olvasható például *Winter, Jay*: Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History. C.U.P., Cambridge 1995.

³⁹ *Gyáni Gábor*: Az első világháború és a paraszti emlékezet. In: *Uő*: Az elveszíthető múlt i. m. 296.

⁴⁰ *Romsics Ignác*: Magyarország története a XX. században. Osiris, Bp. 2005. 42.

időszaka, mert „végre” alkalmat szolgáltatott a parasztok számára is a levélírásra. A levelekből ismételten ráismerhetünk a már korábban kiemelt, a parasztság gondolkodásmódját jól jellemző motívumokra. A természet, az állatok, a termés, a földdel kapcsolatos munkálatok itt is megjelennek, sőt, igen fontos részt képeznek a levelezések szövegében. *„A valóságos élmények, vágyak és gondok tükrözése nem politika centrikus (...) kevésbé felel meg a történeti egyszerűsítésekben olvasható, fiktív (...) néphangulatnak. A levelekben nincs szó királyhűségről, csak hitvesi hűségről, nem esik szó hazaszeretetről sem, annál inkább békeszeretetről meg emberszeretetről.”*⁴¹ A férj (apa, fiúgyermek, vagy más férfi rokon) távolléte miatt való kesergés, állapota miatti aggodás kifejezésre juttatása, hogyléte felőli érdeklődést általában az otthoni állapotok leírása követi, majd ennek részeként szinte mindig egy bővebb beszámoló jön a házi gazdaság állapotáról.

Mindössze két példát emelnék ki a Hanák Péter és Szentí Tibor által közölt források szövegéből azzal a céllal, hogy ízelítőt adhassak a levelek stílusát, hangulatát illetően. Egy frontkatona, Böthi János felesége például a következőket írja férjének 1917 májusában. *„Edes uram, ha köznap nem írhatok is, de minden vasárnap írok, mert este későn érek haza, ekkor gyermekeket ellátni és a jószágot is, még hozzá lesz egy kis mérgeledni való is mindig, még ugyan nem megyek sehová, mert későn eresztet ki az idő, késve vagyunk a vetesél, még most is vetik a kukoriczát. későn lesz minden dolog, majd összejön a kapalas, kaszalas, gyűtés, aratas, csak legyen, mint majd elvégeszük, ha isten segít benüket es titeket haza.”*⁴² Fontos, hogy a fronton lévő családtag tájékoztatva legyen az állatok hogyléte és a termés állapota felől, az otthon maradtak jól tudják, hogy ő a fronton is e fölött aggodik, és ez kifejeződik a hazaírt levelekben is.

Gyakori az is, hogy az otthoniak a fronton harcoló férfiaktól kérnek levél útján tanácsot az otthoni gazdaság vezetéséhez, hogy legalább ily módon ki tudják venni részüket a munkából. *„Megértettem, hogy a Vörös szőrű Disznó elég jó, hála Istennek, meg, hogy ama kettő közül a kisebbiket megölöd, mert a vörös inkább jobb. Tehát kedves anyukám, úgy teszel vele, ahogy jobbnak látod, mert én nem segíthetek semmit.”* – írja Paksi Pál paraszti származású katona édesanyjának küldött levelében. Néhány nappal később kelt levelében pedig ugyanezekről a malacokról ezekkel a szavakkal érdeklődik: *„a kicsi hízók vannak-e már 100-100 kilósak? Szeretném látni a piczi malaczokat is, tudom, hogy nagyot nyőttek, mióta berukkoltam.”*⁴³

Mind a levelek témájában, mind a főbb motívumokban és a használt formulákban, mind pedig szerkezetükben látványosan elkülönülő eltérések mutatkoznak a polgári-, a munkás- és a parasztlevelek között. Ily módon is megfigyelhe-

⁴¹ Hanák P.: Népi levelek i. m. 246–247.

⁴² Uo. 229.

⁴³ Szentí T.: Vér és pezsgő i. m. 84.

tővé válnak vizsgálatuk során a paraszti mentalitás motívumai. Mindemellett a kollektív emlékezet kutatási lehetősége igen jelentős, hiszen maga a frontélmény is egy jól megragadható, széles társadalmi réteget érintő probléma volt. Az ország népességének egyhatodát hívták be katonának az első világháború idején, ezáltal a fiatal, a 20. század 20-as, 30-as éveiben a társadalom gerincét (illetőleg haláluk esetén éppen az abból hiányzó részt) alkotó nemzedék volt személyesen érintett a trauma megélésében.⁴⁴ Ezen kívül további fontos, kevésbé kutatott kérdés a személyes, vagy családi gyász, a trauma feldolgozásának folyamata, „a fájdalom fogadtatása”. A történetírás, amely precízen számon tartja az eseteket statisztikai szempontból, elmulasztja számba venni a lelki veszteséget. Ennek eszközei lehetnek a naplók, amelyek sajnos rendkívül alacsony számban állnak rendelkezésre.⁴⁵

A kutatás tehát alapján véve két dilemmával néz szembe. Az egyik a társadalmi rétegződési modell felállításának problémája, a másik a paraszti identitás (ha tetszik: paraszti „lélek”) leírásának nehézsége. Mindenesetre saját értelmezésem szerint — illetőleg a helyi adottságoknak megfelelően — a „paraszt” kifejezést a földdel rendelkező, abból élő, földművelő rétegre, valamint a zsellérekre és a napszámos földművesekre vagyok kénytelen korlátozni. A paraszti–nemesi együttélés jellemzői, a paraszti mentalitás vizsgálata, a történelmi katalizmák hatásainak feltárása, valamint a kollektív emlékezet boncolgatása mind-mind későbbi tanulmányok témái lesznek, és természetesen nem marad el Tibolddaróc község múltjának hagyományos, helytörténeti feldolgozása sem, mindemellett pedig a helyi parasztság és nemesség átfogó társadalomtörténeti elemzésére is sor kerül majd.

---

⁴⁴ Gyáni G.: Világháború i. m. 297.

⁴⁵ Üdítő kivétel a magyar történetírásban a nyomtatásban megjelent, történész kommentárral ellátott paraszti napló: Csonka Mihály élete és világképe. Szerk. Romsics Ignác. Osiris, Bp. 2009.